

МИХАЕЛ АНТОЛОВИЋ

КА РЕСТРУКТУРИРАЊУ ДРУШТВЕНОГ
СЕЋАЊА – ЕВРОПСКЕ ИДЕЈЕ
И СРПСКО ДРУШТВО (1903–1914)

Осврт на књигу „Срби 1903–1914. Историја идеја”

За разлику од великих светских историографија, у којима историјски приручници у форми речника и историјских енциклопедија имају дугу традицију пружајући својеврсни пресек досегнутог нивоа знања и карактеристичних теоријско-методолошких приступа, српској историографији, упркос вредним помацима оствареним током протекле две деценије, и даље недостају радови овакве врсте.¹ Утолико више радује чињеница да је Милош Ковић, угледни српски историчар средње генерације, професор Опште историје Новог века на Филозофском факултету у Београду и аутор бројних радова, међу њима и узорне монографије о британском политичару и државнику из викторијанске епохе Бенцамину Дизраелију, приредио књигу *Срби 1903–1914. Историја идеја*.² Објављена у библиотеци Полис издавачке куће Clío, књига представља први део замишљене трилогије посвећене, по дубини и обиму друштвених, политичких и културних процеса, особеном раздобљу модерне српске историје. Окупивши чак 22 истакнута посленика различитих хуманистичких и друштвених дисциплина, укључујући припаднике како најзрелијег тако и најмлађег научног поколења, приређивач је настојао да пружи „слику једног доба” која би, поред историје политичких идеја којима је посвећена прва књига, у наредна два тома требало да обухвати и развој књижевности и

¹ Уп. Сима Ћирковић, Раде Михаљчић (прир.), *Енциклопедија српске историографије*, Knowledge, Београд 1997; Сима Ћирковић, Раде Михаљчић (прир.), *Лексикон српског средњег века*, Knowledge, Београд 1999.

² Милош Ковић (прир.), *Срби 1903–1914. Историја идеја*, Clío, Београд 2015.

уметности те политичку, друштвену и економску историју Србије током деценије која је претходила избијању светског рата. Волуменозног обима, књига се, поред приређивачевог „Предговора” (стр. 9–23), састоји од две целине – прве, под називом „Политичке идеје” (стр. 27–316), у којој су анализирани модерне идеологије карактеристичне за српско друштво на почетку 20. века (демократија, југословенство, либерализам, национализам, социјалдемократија, феминизам) и друге, која доноси укупно деветнаест биографија најистакнутијих представника српске „филозофске и научне мисли” (стр. 319–761). Преглед различитих интерпретација овог раздобља српске историје у историографији која је настајала од краја Првог светског рата па све до савремених дана садржи исцрпни есеј под називом „Слика једног доба” (стр. 763–850) из пера Слободана Антонића, који уједно представља и својеврсни резиме читаве књиге.

Већ и летимичан увид у садржај и структуру књиге указује на то да је реч о несвакидашњем остварењу српске историографије чије особености заслужују нарочиту пажњу. У првом реду, неопходно је задржати се на карактеристичној методологији, која нарочито долази до изражаја у већини чланака посвећених „политичким идејама”, на односу теорије и историографије те на интерпретацији историје Србије током раздобља обухваћеног књигом (1903–1914), која покреће шира питања историографских судова, колективног сећања, те функције историјских знања у савременом друштву.

Теоријски заснована историографија

Један од узора које је приређивач Милош Ковић следио приликом конципирања књиге несумњиво је *Критички речник Француске револуције*, који су својевремено уредили Франсоа Фире и Мона Озуф,³ истакнути припадници француске школе Анала. Међутим, сличности између Фиреовог „критичког речника” (који, узгред речено, није доживео готово никакву рецепцију у српској историографији) те Ковићеве „историје идеја” нису само формалне природе (у начину презентације историјских знања) већ се структуралне аналогije између ова два дела дају уочити и на концептуалној равни. Реч је, првенствено, о теоријски утемељеном, методолошки разрађеном и интелектуално однегованом, ерудитском приступу који одликује текстове већине аутора, што уједно сведочи

³ Уп. Франсоа Фире, Мона Озуф, *Критички речник Француске револуције*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад 1996.

о снажном утицају савремене светске историографије (осим француске, посебно англоамеричке) на структуру и садржај ове књиге. Међутим, приређивач се у поднаслову своје књиге није определио за појам „историја менталитета”, утицајан правац историјског мишљења карактеристичан за школу Анала, већ се одлучио за израз „историја идеја”. С обзиром на недовољну одређеност овог појма, као и на чињеницу да он до сада није био одомаћен у српској историографији, потребно је указати на значење које се у савременој историографији приписује „историји идеја”.

Настала изворно у традицијама немачке историографије, историја идеја (*Ideengeschichte*) је као посебна историографска дисциплина доживела свој врхунац у првој половини 20. века. Усредсређена на схватања припадника интелектуалне елите (истакнутих филозофа, уметника, као и „великих личности” историјског живота), она је поседовала одређена инхерентна методска ограничења, што је условило да од шездесетих година 20. века постепено буде превладана новим историографским концептом у виду широко засноване историје друштва (*Gesellschaftsgeschichte*).⁴ Историја идеја за коју се Ковић определио да њоме означи приступ истраживању српске историје у раздобљу 1903–1914. има, међутим, посве другачији смисао. Он овај појам (за који је норвешки историчар Тронд Берг Ериксен утврдио бар седам различитих значења)⁵ користи у смислу који је понајближи једној врсти синтезе различитих праваца које у савременој историографији представљају англоамеричка интелектуална историја (*intellectual history*), немачка историја појмова (*Begriffsgeschichte*), те француска историја менталитета (*histoire des mentalités*). Следећи теоријско-методолошка схватања која су развили припадници Кембричке школе интелектуалне историје Квентин Скинер и Џон Покок, са нагласком на историји политичке мисли, затим историје политичких појмова какву је засновао Рајнхарт Козелек те историје менталитета са њеним истицањем друштвеног контекста у коме политичке идеје настају и делују, већина аутора је историји „политичких идеја” приступила са становишта друштвене и компаративне историје. У основи, реч је о историји модерних идеологија анализираних у широком политичком, друштвеном и културолошком контексту, при чему се, осим садржају политичких појмова, знатна пажња

⁴ Уп. Георг Г. Игерс, *Историјска наука у 20. веку*, Архипелаг, Београд 2014; Јирген Кока, *О историјској науци. Огледаи*, Српска књижевна задруга, Београд 1994.

⁵ Тронд Берг Ериксен, *Шта је историја идеја?*, Карпос, Лозница 2013, 16–19.

поклања особеностима њиховог настанка, као и функцији коју су вршили у друштву Краљевине Србије на почетку 20. века. Неопходан услов за овако широко конципирану „друштвену историју идеја” представљала је изразита интердисциплинарност у истраживању и тумачењу историјских појава и процеса – у намери да што свестраније реконструишу „политички речник” једне епохе, аутори су синтетизовали знања из низа блиских а ипак различитих дисциплина које сежу од модерне политичке, друштвене и економске историје, историје политичке мисли, преко историје књижевности, до социологије политике и политичке антропологије, те савремених студија национализма и постколонијализма.

Теоријски утемељен и проблемски усмерен приступ има своје оправдање на основу неколико чињеница. Политичка историја, схваћена у смислу традиционалне догађајне и дипломатске историје, већ одавно не представља „кичму” историје већ је, како се пре више од четири деценије, имајући у виду успон „нове историје”, метафорично изразио Жак Ле Гоф, „политичка историја (је) постала закржљали прирепак. Трница историје”.⁶ То, међутим, никако не значи да је политичка историја ишчезла из савремене историографије већ да се она, прихвативши подстицаје социологије политике и политичке антропологије, након снажног успона друштвене и квантитативне историје, од седамдесетих година 20. века изнова вратила у новом, модернизованом облику.⁷ С друге стране, „политичке идеје” попут демократије, југословенства, либерализма, национализма, социјалдемократије и феминизма, које су анализиране у књизи, није могуће проучавати на темељу традиционалне историјске методологије и без уважавања савремених теоријских приступа. Ово посебно будући да модерне политичке идеологије захтевају особени приступ при истраживању – њихов настанак, садржај и функција у друштву могу се реконструисати само на темељу широке изворне подлоге, док је за њихово објашњење неопходан разрађен теоријски оквир о различитим елементима друштвене структуре, о њиховим особеним карактеристикама, правцима друштвених промена, као и о карактеристичној „слици света” тј. менталитету у смислу система колективних вредности, идеја и уверења.

⁶ Жак Ле Гоф, „Да ли је политичка историја и даље кичма историје?”, у: исти, *Средњовековно имагинарно. Огледи*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци – Нови Сад 1999, 313–328, на овом месту 317.

⁷ Исто. Упореди са: Жак Ле Гоф, „Нова историја”, у: Павле Миленковић, *Историјска социологија. Социолошка христологија*, Mediterran Publishing, Нови Сад 2009, 61–103.

На темељу поменутих теоријско-методолошких претпоставки аутори су анализирали идеологије које су доживеле врхунац у раздобљу које је обухваћено књигом (попут либерализма, демократије и национализма), или су пак започеле своје конституисање да би се у потпуности развиле током међуратног раздобља (југословенство, социјалдемократија, феминизам). Имајући у виду поменуте чињенице, указаћемо на приступ и закључке до којих су дошли Слободан Антонић и Милош Ковић, писци веома исцрпних, фактографски богатих и аналитички изнијансираних одредница о демократији, односно либерализму и национализму. Ово посебно с обзиром на околност да су ове три идеологије, према утицају и распрострањености, представљале изразиту особеност српског друштва на почетку 20. века. Истовремено, поменути теоријско-методолошки приступ најдоследније је примењен управо од стране поменутих аутора.

Приказујући елементе демократске идеологије у Србији на почетку 20. века (стр. 27–142), Слободан Антонић је своју анализу усмерио ка три кључна чиниоца која су одредила демократски карактер српског друштва на почетку 20. века. Реч је о *демократским идејама* (идеје народне суверености, општег права гласа и јаке скупштине), аграрној *друштвеној стурктури* Кнежевине и Краљевине Србије обележеној социјалним егалитаризмом и изразитом превлашћу ситног земљишног поседа у власништву слободних сељака те аутохтоним *демократским усџановама* које су у Србији уживале дугу традицију сежући још у време пре Српске револуције. Поткрепљујући своје закључке богатом изворном подлогом и поредећи облик демократског уређења који је постојао у Србији са политичким уређењем у суседним балканским и другим европским земљама онога доба, Антонић је недвосмислено показао да је демократија представљала владајућу идеологију у српском друштву које је, истовремено, са становишта политичког уређења представљало „потконсолидовану изборну демократију” (стр. 117). Ово посебно имајући у виду не само општи политички консензус око либералног, демократског и парламентарног уређења земље (које је било потврђено Уставом из 1903) већ и с обзиром на постојање снажних демократских институција попут модерно организованих политичких странака, јавног мњења, бројних листова и часописа којима је била омогућена готово потпуна слобода јавног изражавања, слободно деловање „антисистемских” политичких организација попут Социјалдемократске партије, редовне парламентарне изборе те опште бирачко право. Одатле је Антонићев

закључак да је, упркос иманентним ограничењима (неиздиференцирана друштвена структура, снажан утицај војске на политички живот), српско аграрно друштво било утемељено на демократским вредностима. Управо на тим основама, закључује Антонић, почивао је либерално-демократски политички поредак који је постојао у раздобљу од 1903. до 1914. године.

Од сличних премиса пошао је и Милош Ковић анализирајући идеологију либерализма (стр. 153–201) и национализма (стр. 202–269) у српском друштву на почетку 20. столећа. Смештајући обе идеологије унутар контекста европске историје 19. века, Ковић их сагледава као „локалне изданке” заједничке европске појаве. При томе, оно што је представљало особену одлику српског либерализма у времену његовог конституисања током шездесетих година 19. века јесте његова отвореност према идејама демократије и друштвеног радикализма. У том смислу, карактеристичан је Ковићев суд да, за разлику од њихових европских узора, српски либерали, и они у Јужној Угарској као и они у кнежевини Србији, „нису били елитистички расположени виговци или фејанци, него радикали и демократе” (стр. 163). Стога је, сматрамо, од нарочите важности Ковићев суд да је подела унутар српског либерализма која је наступила након 1868. следила сличне поделе које су се претходних деценија одвијале унутар америчког, британског и француског либерализма. На тај начин, из некада јединственог либералног језгра (потоња Либерална странка) проистекла је либерална десница (елитистичка Напредна странка) и либерална левица (масовна Радикална странка) (стр. 176). Упркос томе што су себе називали „младоконзервативцима”, напредњаци су по својим идеолошким погледима – вером у лична права и слободе, напредак, моћ разума и науке – представљали изворне либерале, што их је чинило најближима „класичном” западноевропском моделу либерализма. Такође је од важности истаћи и Ковићев суд о српском радикализму као непосредном изданку истоврсне европске појаве. Он порекло радикалне идеологије проналази у радикално-демократским и левичарским политичким групама које су заступале доње друштвене слојеве и које су биле својствене већини европских земаља током последње трећине 19. века. Везујући појаву радикализма у Србији за западноевропски политички контекст, Ковић одбацује тумачење које српске радикале сматра следбеницима идеја које су заступали Пјотр Лавров и припадници руског револуционарног покрета.⁸ Коначна победа либерално-демократских

⁸ Уп. Латинка Перовић, *Српски социјалисти 19. века. Прилози историји социјалистичке мисли*, Службени лист, Београд 1995.

идеја, које су (наглашавајући њихове различите аспекте) прихватале све политичке странке у Србији током друге половине 19. века, наступила је успостављањем новог поретка након Мајског преврата 1903. године. Осим што су остварени „идеали светоандрејских либерала”, Ковић закључује да је тиме успостављено стабилно либерално-демократско уређење, које је затим омогућило „политичке успехе и културни препород” (стр. 195).

Са либерализмом је у 19. столећу суштински била повезана идеологија национализма. Имајући у виду изузетну улогу националиста у савременим друштвима, Бенедикт Андерсон је несумњиво у праву када каже да је „бивање нацијом (*nation-ness*) најуниверзалније призната вриједност у политичком животу нашег доба”.⁹ Као „замишљена политичка заједница” нација представља квалитативно нови облик етничког организовања који се јавља истовремено са индустријском и низом политичких револуција које су на европском континенту наступиле од краја 18. века.¹⁰ Као и у случају либерализма, Ковић и национализму, „најважнијој политичкој идеји у Европи 19. века”, приступа узимајући у обзир националне специфичности општеевропске појаве. При томе, посебну новину у српској историографији представља чињеница да је Ковић различите теоријско-методолошке приступе који одликују савремена истраживања нација и национализма (од Ханса Кона, преко Ерика Хобзбаума, Бенедикта Андерсона и Доминик Шнапер, до Јаел Тамир, Џона Броја, Роџера Брубџера и Ентонија Смита) применио на српско историјско искуство. При томе, као нарочито значајан за уобличавање српског национализма Ковић истиче његов световни и либерално-демократски карактер. Захваљујући просветитељском деловању Доситеја Обрадовића и Вука Караџића, српски „протонационализам”, заснован на припадности Српској православној цркви, развио се у модерни национализам утемељен на Хердеровом схватању народа као заједнице језика. Осим тога, модерни српски национализам био је суштински повезан са идејама слободе, народног суверенитета, демократије и парламентаризма. Овај либерални и демократски национализам, који се развио у друштву слободних сељака унутар обновљене српске државе, представљао је нарочиту особеност српског национализма. Оно што је овако утемељеном национализму давало обележје од 1903. до 1914. јесу, како истиче Ковић, две чињенице: сламање аутократске

⁹ Бенедикт Андерсон, *Нација: замишљена заједница*, Плато, Београд 1998, 15.

¹⁰ Преглед савремених приступа изучавању национализма доноси Лојд Крејмер, „Историјске приповести и значење национализма”, *Лейойис Мајнице српске*, књ. 495, св. 6 (2015), 855–879.

владавине династије Обреновића остварено Мајским превратом, те сукоб либералног, демократског и егалитарног српског друштва са конзервативно-аристократском, полуфеудалном Хабзбуршком монархијом (стр. 210–211). У односу на то шта чини нацију, српски интелектуалци су полазили од схватања која су била преовлађујућа у Европи на крају 19. и почетком 20. века. Својеврсну потврду „конструктивистичког” приступа, који у нацији види друштвено конструисану појаву променљивог садржаја, представљају схватања српских интелектуалаца (пре свих Јована Скерлића и Јована Цвијића) који су доказивали да је културним радом могуће „национализовати” сељачке масе без обзира на вероисповест, односно изградити идентитет који би „флотантну народну масу” на просторима Македоније претопио у српску нацију. Осим овог својеврсног друштвеног инжењеринга у виду „прављења народа” (које је, такође, представљало општеевропску појаву),¹¹ водећи српски интелектуалци делили су и Ренаново схватање о нацији као „заједници воље” која почива на свесној одлуци да се припада нацији,¹² док су истовремено прихватили и идеју да је нација, првенствено, „принудна заједница” која снагом државне силе развија осећај припадности, потискујући истовремено покрајинске или конкурентске националне идентитете. У својим „идентитетским експериментима” српски интелектуалци су разумевали нацију и као заједницу језика свесни, међутим, да заједнички језик не представља довољан услов за заснивање нације. Своје анализе српског национализма Ковић закључује оценом да је управо у раздобљу 1903–1914. остварен квалитативан преображај из „заветне” у модерну „републиканску нацију”, засновану на идеји народног суверенитета, демократије те личних права и слобода.

За разлику од Слободана Антонића и Милоша Ковића, неупоредиво традиционалнији је приступ барда српске историографије и водећег стручњака за историју Срба у јужној Угарској у 19. веку, академика Василија Крестића, који је, у есејистичком маниру, лапидарно скицирао своје разумевање идеологије југословенства (стр. 143–152). Пажњу свакако заслужују и садржајем богате одреднице о социјалдемократији и феминизму. Милош Војиновић, припадник најмлађег нараштаја у српској историографији, приказао је главне правце развоја социјалдемократске идеологије у Србији (стр. 270–298), поредећи програм, идеолошке специфичности, чланство, учешће у политичком животу Српске социјалдемократске

¹¹ Уп. Eugen Weber, *Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France 1870–1914*, Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1976.

¹² Уп. Rogers Brubaker, *Citizenship and nationhood in France and Germany*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992.

странке са европском социјалдемократијом онога доба окупљеном унутар Друге интернационале. Осим тога, свакако је вредно поменути ауторово указивање на везе између српске социјалдемократије са осталим (грађанским) странкама у политичком животу Краљевине Србије, што је питање на које ранија „историја радничког покрета” није пружила задовољавајући одговор. Коначно, у веома информативном тексту о феминизму (стр. 299–316) Ана Столић је истакла особене одлике ове идеологије, која је представљала нераскидиви део процеса модернизације. Полазећи од различитих теоријских приступа феминизму и његовој историји карактеристичних за савремену родну историју (*gender history*), ауторка је указала на основне чињенице везане за појаву „женског покрета” у Србији и међу Србима у Јужној Угарској седамдесетих година 19. века да би, поред осталог, истакла и поделе у овом покрету настале почетком 20. века појавом радикалних женских организација које су, осим хуманитарног рада и рада на просвећивању, почеле да постављају и политичке захтеве, на првом месту захтев за женским правом гласа. Стварање националне женске организације Српски народни женски савез (1906), која је окупљала све женске организације и њено учлањење у Међународну алијансу за женско право гласа (1909) означили су уједно и врхунац у развоју овог покрета пред Први светски рат. Поред несумњивих вредности текста о феминизму, сматрамо да је феминизам као идеологија у раздобљу 1903–1914. извршио тек једва приметан утицај унутар српског друштва које је још увек задржало свој изразито патријархални карактер.¹³

Интелектуална елиџа

Чини се да својеврсну потврду претходне оцене пружа управо друга целина књиге, која доноси укупно 19 биографија истакнутих представника српске филозофске и научне мисли на почетку 20. века, међу којима се није нашла ниједна жена, будући да је поменута друштвена група још увек престављала искључиво забран мушкараца.¹⁴ Осим што су приповести о преовлађујућим политичким идејама, попут национализма, либерализма, демократије

¹³ Уп. Александра Павићевић, „Брачни и породични живот. Друштвена политика и процеси трансформација”, у: Милан Ристовић (прир.), *Приватни живот код Срба у двадесетом веку*, Служба за издаваштво, Београд 2007, 59–100.

¹⁴ Ксенија Атанасијевић била је прва жена која је стекла научну титулу доктора наука на Београдском универзитету, одбранивши докторски рад 1922. године. Видети: Љиљана Вулетић, *Живот и мисао Ксеније Атанасијевић*, Ј. Вулетић, Београд 2005.

или југословенства, конкретизоване на појединачним животним искуствима водећих српских научника, њихове биографије потврђују суд о нарочитом квалитету раздобља 1903–1914. у историји Србије. Поред либерално-демократског политичког поретка, изразиту одлику епохе представљао је научни развој, без преседана у ранијој српској историји, чију је пуну потврду представљало оснивање Универзитета у Београду 1905. године. Упркос уочљивим разликама у приступу појединих аутора и разликама у обиму одредница од којих најкраћа има свега девет (посвећена Милоју Васићу) а најдужа чак 86 страница (о Јовану Цвијићу), све прилоге одликује информативност, добар стил и изразита ерудиција. Истовремено, прилози јасно указују на везе српске научне мисли са главним токовима европске науке и филозофије на прелому векова уз истовремено критичко вредновање научне заоставштине сваког појединог научника. Међу заступљеним личностима су „очеви оснивачи” модерне науке у Србији – од археолога Милоја Васића (Александар Палавестра, Моника Милосављевић), првог српског доктора класичне филологије Николе Вулића (Жарко Петковић), такође класичара Веселина Чајкановића (Александар Лома), првих образованих историчара Михаила Гавриловића и Станоја Станојевића (Вељко Станић), преко теолога Николаја Велимировића (Богдан Лубардић), полихистора и државника Стојана Новаковића (Михаило Војводић), филолога и историчара Љубомира Стојановића (Мира Радојевић), геолога Јована Жујовића (Ђорђе Ђурић), филозофа Божицара Кнежевића (Борис Милосављевић) и Бранислава Петронијевића (Живан Лазовић), правника и историчара идеја Слободана Јовановића (Данило Н. Баста), историчара књижевности Јована Скерлића (Милош Ковић), географа Јована Цвијића (Слободан Наумовић), математичара Косте Стојановића (Александар Петровић) све до Михајла Пупина (Александра Нинковић Ташић), Михаила Петровића Аласа (Душан Фундић), Милутина Миланковића (Александар Петровић) и Николе Тесле (Александар Протић). И док су неки од њих водили у потпуности академски живот, значајан број родоначелника модерне науке у Србији били су активни учесници јавног живота – од Стојана Новаковића, преко Јована Жујовића и Љубе Стојановића, све до Скерлића и Цвијића. Осим суделовања у јавном животу Србије, бројним научним посленицима који су деловали у Србији почетком 20. века својствено је то да су они представљали саставни део тадашње „научне екумене”, чинећи саставни део најбољих токова тадашње европске науке док су, истовремено, својим радом утемељили низ научних дисциплина у Србији. Ако је развијеност науке једно од мерила модернизације, онда је, посебно имајући у виду

суседне балканске земље, српско друштво на почетку 20. века било изразито модерно.

*„Златно доба” српске историје или трајни ојклон
од либерализма?*

У закључном поглављу књиге под називом „Слика једног доба” (стр. 764–850) Слободан Антонић је пружио фактографски богат и акрибичан преглед историографије о краљевини Србији 1903–1914. године. У својој анализи он је издвојио три хронолошке целине – прву, која обухвата међуратно раздобље (1918–1941), за којим следи раздобље социјалистичке Југославије (1946–1990), те савремено раздобље (1991–2005) – током којих су се мењали перцепција као и историографске и публицистичке оцене о овој епохи српске историје. Током раздобља Краљевине Југославије преовлађивала је „носталгија за једноставношћу” предратне Србије, која се својим унутрашњим уређењем, политичким системом, демографском структуром, културом и традицијама чинила као једноставни антипод сложености југословенске државе и друштва. Ово посебно будући да се југословенска држава већ од самог настанка суочавала са перманентним политичким кризама, које су на моменте доводиле у питање и сам опстанак заједничког државног оквира. У светлости таквих процеса, савременицима који су писали о српском друштву 1903–1914. оно се појавило у новом квалитету, оличавајући стабилан и демократски заснован политички поредак. И док је у међуратном периоду предратно српско друштво пленило својом једноставношћу, током социјалистичког раздобља на њега се почело гледати и као на време демократије и личних слобода. Ово тим више имајући у виду да су управо лична права и слобода недостајали унутар догматских стега једнопартијског политичког система. Ипак, „историја радничког покрета”, која је представљала посебан „историографски жанр” у социјалистичкој Југославији, критички је просуђивала о овом раздобљу истичући недостатке и ограничености „грађанске демократије” у Србији. Коначно, након краха једнопартијског система и поновног успостављања вишестраначја, у публицистици и једном делу српске историографије задржана је оцена о демократском уређењу Србије (1903–1914), али се истовремено јавио и други правац који је овом раздобљу у историји Србије приступао изузетно критички. Реч је о радовима насталим унутар круга који Антонић назива „историографском школом Латинке Перовић” или „нормативном школом у српској историографији”, у коју, као њене најдоследније представнике, убраја још и Олгу Поповић Обрадовић и Дубравку Стојановић.

Истичући недостатке у демократском уређењу Краљевине Србије, као и кашњење у изградњи капиталистичког/грађанског друштва које је условило неиздиференцирану социјалну стратификацију, припаднице ове историографске школе мишљења јединствене су у оцени да се друштвени и политички развој Србије на прелому 19. и 20. века значајно разликовао од западноевропских земаља као нормативних модела. Стога је, напослетку, управо особени „српски пут у модерност” условио трајне дефиците политичке културе у српском друштву и његову отвореност ка колективизму и ауторитарној владавини кроз читаво 20. столеће.¹⁵ Анализирајући интелектуалне поменуте ауторке Антонић закључује да је реч о неутемељеном поједностављивању и, на концу, искривљавању историјске стварности, приступу који идеолошке и политичке сукобе карактеристичне за српско друштво из деведесетих година 20. века пројектује на његов почетак.

До задовољавајућег одговора на питање – да ли је Србија, обликом политичких институција и карактером друштвених односа, заостајала у процесима модернизације у односу на друга савремена друштва – могуће је стићи узимајући у обзир следеће чињенице: а) да није постојала једна „аутентична” модерност нити само један „униформни” пут у модерност – савремена друштвена теорија и истраживања постоколонијализма (као и приступи глобалне и светске историје) уверљиво говоре у прилог постојања „вишеструких модерности” (*multiple modernities*),¹⁶ при чему друштва западне Европе не могу да служе као обавезујући нормативни модели; б) да је приликом изношења вредносних судова о степену развијености/неразвијености одређеног друштва и његових институција неопходно феномене посматрати унутар што ширег регионалног и европског контекста будући да се једино њиховим поређењем могу успоставити одређени односи значења. Мимо тога, свакако би ваљало имати у виду и Козелеков концепт „истовремености неистовременог” (*Gleichzeitigkeit des Ungleichzeitigen*) – напоредног одвијања процеса који припадају различитим епохама а који се одвијају у исто време. Ово преплитање различитих „временских слојева” (*Zeitschichten*) могло би да послужи као корисно

¹⁵ Уп. Лагинка Перовић, *Између анархије и аутократије: српско друштво на прелазима векова (XIX–XXI)*, Хелсиншки одбор за људска права у Србији, Београд 2006; Олга Поповић Обрадовић, *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*, Службени лист СРЈ, Београд 1998; Дубравка Стојановић, *Србија и демократија 1903–1914: историјска ситуација о „злајном добу српске демократије”*, Удружење за друштвену историју, Београд 2003.

¹⁶ S. N. Eisenstadt, „Multiple Modernities”, *Daedalus*, Vol. 129, No. 1 (2000), 1–29. Уп. Sebastian Conrad, „Enlightenment in Global History: A Historiographical Critique”, *The American Historical Review*, Vol. 117, No. 4 (2012), 999–1027.

полазиште за разумевање истовременог постојања потпуно традиционалних на једној, и изузетно модерних друштвених процеса на другој страни.¹⁷ Својеврсну потврду Козелековог концепта представљају и процеси изградње балканских нација који су се одвијали различитим темпом. Док су неке нације, попут српске, грчке и бугарске, биле у потпуности конституисане почетком 20. века настојањем да унутар граница својих нових националних држава обухвате већину својих сународника, поједини народи (Албанци, Македонци, босански муслимани) тек су започињали своју друштвену диференцијацију стварајући интелигенцију која је, у форми културног рада, покретала „националне препороде“, тј. формулисала и ширила националистичке идеологије. У домену друштвене историје, тј. исказано броделовским речником, на нивоу „средњег трајања“, постојали су, једни поред других, облици друштвеног организовања који се у појединим крајевима Балканског полуострва нису мењали вековима док су се, истовремено, одвијали процеси модернизације. Тако је било могуће да почетком 20. века упоредо са феудалним односима и слојем зависних сељака-кметова у Босни и Херцеговини постоје и капиталистичка индустријска производња и радништво као модерни друштвени слој. Слично томе, док је већина женског становништва и даље живела унутар оквира прописаних нормама традиционалног патријархалног друштва, истовремено су се јавили почеци организованог покрета за еманципацију жена.¹⁸

Ако се, уважавајући поменуте теоријско-методолошке претпоставке, приступи анализи и критичком процењивању неких од суштинских елемената модернизације, као што су централизација власти, успостављање формалног правног поретка и снажног бирократског апарата, друштвено раслојавање, појава нових професија, вертикална и хоризонтална друштвена покретљивост, урбанизација, економски развој подстакнут индустријализацијом и повећањем материјалне производње, секуларизација друштва, еманципација жена, смањење броја неписмених, онда је Србија, иако постепено и различитим темпом у појединим областима, представљала друштво са изразито модерним политичким и културним институцијама и са, истина, снажним реликтами патријархалних друштвених односа.¹⁹ Коначно, са становишта политичког система,

¹⁷ Reinhart Koselleck, *Zeitschichten. Studien zur Historik (mit einem Beitrag von Hans-Georg Gadamer)*, Frankfurt: Suhrkamp Verlag, 2000.

¹⁸ Уп. Трајан Стојановић, *Балкански свејови. Прва и последња Европа*, Equilibrium, Београд 1997.

¹⁹ Hans-Ulrich Wehler, *Modernisierungstheorie und Geschichte*, Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1975. Уп. Holm Sundhaussen, *Historische Statistik Serbiens 1834-1914: mit europäischen Vergleichsdaten*, München: R. Oldenbourg, 1989.

постојање пуног парламентаризма и демократског бирачког права (које су поседовали сви пунолетни мушкарци) несумњиво потврђује тезу да је у Србији након 1903. било успостављено либерално-демократско политичког уређење. Ово тим пре ако се оно упореди са изборним системом у суседној Хабзбуршкој монархији – док је опште бирачко право за мушкарце у аустријском делу Хабзбуршке монархије (Цислајтанији) успостављено тек 1907, у угарском делу монархије је све до краја Првог светског рата бирачко право било изузетно ограничено постојањем имовинског цензуса.²⁰

Историографија и друштвено сећање

У своме класичном тексту посвећеном феномену колективног сећања Морис Албваск показао је да друштвено сећање повезује разнолика појединачна сећања, као и различита сећања појединих друштвених група, у кохерентну приповест.²¹ Као такво, друштвено памћење представља облик саморазумевања самога друштва и један од саставних чинилаца његовог колективног идентитета. Након распада југословенске државе и обнављања српске државности на почетку 21. века, јавила се потреба не само за критичким вредновањем „југословенског искуства српске националне интеграције” (Бранко Петрановић) већ и за поновним успостављањем континуитета са традицијама модерне српске државе – измењене друштвене и политичке околности условиле су и потребу за другачијим садржајима друштвеног сећања. Управо на ову околност упозорио је и приређивач истакавши да „реконструкција епохе 1903–1914, сама по себи, већ представља дијалог са поколењима наших дедова и прадедова” (стр. 20). У том смислу, књигу *Срби 1903–1914*. ваља разумети као израз настојања да се, са становишта научне рационалности, ово друштвено сећање изнова заснује на највреднијим искуствима српске прошлости током поменутог раздобља. Стога је, као својеврсна „места сећања” у савременом друштву, приређивач (а уз њега нарочито још и Слободан Антонић) истакао управо оне садржаје који из савремене перспективе делују као највреднији – у првом реду то су за своје време изузетно напредан либерално-демократски политички поредак и свестрани културни и научни развитак, који су модерну српску нацију учинили саставним делом европског цивилизацијског *commonwealth*-а. Пружајући рационална знања о једном од најважнијих раздобља

²⁰ Уп. Robert A. Kann, *A History of the Habsburg Empire, 1526–1918*, Berkley, Ca: University of California Press, 1974.

²¹ Уп. Морис Албваск, *Друштвени оквири памћења*, Mediterran Publishing, Нови Сад 2013.

модерне српске историје, књига посредно исказује наду да је могућа будућност која је квалитативно другачија од савремености. Управо у том смислу – као усмеравање људског деловања („животне праксе“) – испољава се друштвена функција научне историографије.²² Стога, осим несумњивих стручних квалитета, књига коју је уредио Милош Ковић поседује далеко шири друштвени значај будући да представља важан прилог реструктурирању колективног памћења српског друштва, а тиме и савременог националног идентитета на темељу историјских знања.

Коначно, богатством садржаја, ширином знања и дубином анализа књига *Срби 1903–1914. Историја идеја* представља дело без преседана у српској историографији које у најбољем смислу сведочи о њеној теоријској и методолошкој развијености. Надовезавши се на традиције историје идеја као посебног правца у српској историографији који су засновали Јован Скерлић и Слободан Јовановић, Милош Ковић их је надоградио одличним увидом у главне токове савременог историјског мишљења, чиме је „историја идеја“ добила посебан квалитет. Захваљујући томе, не само српска историографија већ и историјска култура у целини значајно је обogaћена и подигнута на ниво који умногоме премашује уобичајене стандарде. У том смислу, Милош Ковић је приредио канонско дело српске историографије.

²² Jörn Rüsen, „Historical Narration: Foundation, Types, Reason”, *History and Theory*, Vol. 26, No. 4 (1987), 87–97.